

Саме виникнення відтворюючого господарства стало головною передумовою для формування принципово нової системи організації суспільства — державної. Це складає третє суттєве зрушення в давній історії. Хоча на сьогодні не має одностайності у визначенні характеру найдавніших держав, що виникли на суто первісному ґрунті без сторонніх впливів (Єгипет, Месопотамія, Харappa, Мезоамерика, Перу та Болівія), не викликає сумніву, що до кола рабовласницьких держав, як Греція та Рим, їх віднести не можна. Це були станово-класові суспільства, де соціальне місце та майновий стан людини значною мірою визначались її наближеністю та причетністю до органів управління. Звідси значущість обліку та контроль виконаної роботи та виробленого продукту, яка надала цим державам сильного бюрократичного характеру.

Історію кожного регіону, зокрема й України, логічно висвітлювати на тлі цих зсувів. У такому випадку яскравіше виявляються особливості розвитку конкретного регіону. Хоча історія кожної країни завжди має й свої проблеми, що перетинаються з ближнім та й віддаленим оточуючим світом. Для нас це, скажімо, походження слов'ян, оскільки ми належимо до гілки слов'янських народів, чи проблеми Київської Русі тощо. Отож рубрика має на меті висвітлювати корінні та складні проблеми давньої історії загалом та України зокрема. Адже наука існує не заради науки, і її досягнення мають активно використовуватись і в навчальному процесі, і для задоволення інтересу широкого загалу до минулого людства.

Рубрику розпочинає вступне слово академіка П. П. Толочка.

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОСІВ І КУЛЬТУР

П.П.Толочко

Нова рубрика «На допомогу вчителю» розрахована на викладачів, науковців, усіх, хто цікавиться минулими часами Батьківщини. Потреба в ній відчувалася вже давно. Матеріали рубрики ґрунтуватимуться на величезній джерелознавчій базі, опрацьованій та осмисленій з позицій нової концепції стародавньої історії України.

Що ми вкладаємо в поняття цієї концепції? Як відомо, вітчизняна історична наука тривалий час базувалася на універсалізації формаційного підходу, суть якого полягала в конструюванні різноманітних історико-соціологічних схем, розробці головним чином питань способів виробництва, класової боротьби, форм взаємозв'язку базису й надбудови тощо. Водночас явно недостатня увага — аж до цілковитого ігнорування — приділялася гуманістичним характеристикам суспільства, тим або іншим проблемам духовної історії, етногенезу, взаємозв'язку людини та природи тощо. У нинішніх умовах відродження національної самосвідомості нашого народу й розбудови суверенної України згадані методологічні настанови вже не в силі задовольняти нас повною мірою. Насамперед доцільно багато в чому переглянути сам формаційний підхід. Ми, наприклад, не відкидаємо засадничі положення теорії законмірної поступальності історичного процесу, однак, повинні відмовитися від практики недалекого минулого, коли через абсолютизацію цієї законмірності кожна наступна епоха неодмінно ставилася вище за попередню. Адже в дійсності історичний процес ніколи не був таким прямолінійно висхідним, як це декларувалося в радянській історіографії — він знав і періоди стагнацій, регресу. Ось лише один факт: ранні землеробські суспільства на території України неодноразово підходили до порогу станово-класової формації, але подолати його їм щоразу перешкоджали дестабілізуючі дії з боку воявоначеских степових кочовиків.

Та куди важливішим є те, що формаційний підхід не забезпечує вирішення цілої низки актуальних проблем цивілізаційного характеру, зокрема формування пріоритетів життєдіяльності, способу мислення, світосприйняття,

© П. П. ТОЛОЧКО, 1996

духовності того чи іншого суспільства. А без цього годі й сподіватися досягнути складові риси менталітету населення України на різних етапах його самобутнього історичного шляху, з'ясувати місце українства у світовій цивілізації. Таким чином, нове розуміння історичного процесу зумовлює необхідність гармонійного сполучення досліджень формаційних структур й усього розмаїття духовних — зокрема світоглядних, етнопсихологічних — аспектів суспільного життя. Саме в цьому передусім і полягає одна з підвалин нової концепції давньої історії України.

Варто, гадається, підкреслити ще такий момент. Нині питанням генезису менталітету українського народу приділяється якнайпильніша увага, про що свідчить вихід друком величезної кількості наукових, науково-популярних і публіцистичних видань з цієї тематики. Аж ніяк не применшуючи їхньої фахової й громадсько-політичної значущості, все ж з усією відповідальністю наголосимо: одне з провідних місць у цій сфері народознавчих студій має посісти археологія. Пояснення тут просте — способи мислення й життєдіяльності будь-якого народу складаються тисячоліттями, а витoki цих процесів губляться в п'їтми величезних за часовою протяжністю дописемних періодів. Відтворити соціально-економічний і духовний розвиток тогочасного населення можна тільки на підставі матеріальних пам'яток. Саме цим — єдина з історичних дисциплін — якраз і займається археологічна наука.

З огляду на все сказане перед нами постас дуже важливе питання. Декларуючи актуалізацію проблеми генезису менталітету українства й наголошуючи на ролі археології в розв'язанні цієї проблеми, ми разом з тим не повинні забувати, що українці у своїй сучасній етнографічній іпостасі не існували споконвіку. Більше того — як цілісна етнічна спільність вони сформувалися порівняно недавно. Протягом тисячоліть на території сучасної України мешкало безліч різних народів, які, мігруючи, постійно змінювали один одного і з-поміж котрих значну частку становили прийшли із сусідніх земель. Тож як слід підходити до цих народів — як до таких, що не мають безпосереднього відношення до власне українства й історія яких слугує лише за матеріал для конструювання абстрактних формаційно-соціологічних схем, чи як до таких, що зробили реальний внесок у складання українського генотипу та відповідних йому способів мислення й життєдіяльності? Попри всю чіткість своєї постановки це питання не дістало поки що такої ж чіткої відповіді. При його вирішенні доводиться переборювати, з одного боку, усталені методологічні й історіографічні схеми, а з іншого — найновіші захоплення громадського загалу, дуже часто не ґрунтовані на безперечних джерельних фактах. Наприклад, тепер уже не підлягає сумніву, що органічну основу середньовічної української — точніше, русько-української — культури становила культура Київської Русі. Однак у спробах простежити її глибші витoki ми наражаємося на великі труднощі. Долаються вони по-різному: одні твердять про генетичну спадковість історико-культурного розвитку населення України починаючи ще з енеоліту — з часів високорозвиненої землеробської спільності Трипілья — і вбачають українців у трипільцях, інші ж не поглиблюють цю спадковість далі перших століть нової ери і вважають, що в більш ранні епохи історичний процес на наших землях визначався постійними міграціями різних племен.

Що можна сказати з цього приводу? Справді, археологічні й писемні джерела свідчать: внаслідок постійних міграцій давнє населення України ніколи не було етнічно й культурно однорідним. Але при цьому не зафіксовано жодного факту цілковитої зміни етносів, — певна частина того або іншого племенного угруповання неодмінно залишалася мешкати на своїх предковичних місцях (передусім це стосується землеробів лісостепової зони), нерідко змішуючись із пришельцями. Тим самим забезпечувалися безперервність історичної пам'яті, органічне передання у спадок новому населенню культурно-світоглядного, життєдіяльного генофонду регіону. Так протягом тисячоліть різноетнічні народи поступово створювали на території України певні генетично споріднені традиції способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури, котрі, закріплювані, урізноманітнювані та збагачувані на

кожному новому історичному етапі, врешті-решт склали матеріальні й духовні підмурки менталітету українців.

Про які саме традиції йдеться? Відповідаючи на це запитання, перш за все наголосимо: у процесі їхнього творення етнічно-антропологічний чинник відігравав, безумовно, вторинну роль. Річ у тім, що у своєму історичному поступі найрізноманітніші народи неодмінно підпадали під дію життєдайних сил нашої землі. Адже від давніх давен вона була надзвичайно зручною для проживання, розвитку відтворюючого господарства, реалізації творчих потенцій людини. Порівняно м'які природно-кліматичні умови, багаті ґрунти, рослинний і тваринний світ, наявність корисних копалин тощо, — все це сприяло поступовому складанню тут матеріального виробництва, скотарства, землеробства, мистецтва, космології, ранній еволюції політичних форм життя тощо. Археологічні матеріали неспростовно доводять: від часу появи на території України людського життя воно ніколи тут не припинялося, так само як не припинявся й поступальний соціально-економічний та культурний розвиток місцевого стародавнього різноетнічного населення. Суть цього розвитку визначали згадані пріоритетні напрямки традиційної життєдіяльності.

Наші міркування з порушених вище питань багато в чому перегукуються з ідеями відомого дослідника слов'янського та українського етногенезу В. П. Петрова, який вважав, що історичний процес не завжди є простим, нічим не опосередкованим розвитком або незмінним, завжди тотожним собі біологічним відтворенням поколінь. «Коли ми кажемо, — наголошував він у праці «Походження українського народу», — що є автохтонами на нашій землі, що живемо на ній не від VI ст. по Різду, а ще від III тис. перед Різдом, ми повинні зважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками спох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть, послідовно заступали одне одного... В громах і бурях знищень, в бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині».

Чудовою ілюстрацією думки В. П. Петрова може бути феномен трипільської культури (V—III тис. до н. е.). Свого часу її першовідкривач В. В. Хвойка провів пряму лінію від трипільців до нинішніх українців, але пізніші дослідники з'ясували: в антропологічному плані населення, що заступило місце трипільців, не було їм тотожним. Ми не знаємо навіть, якою була питома вага безпосередніх нащадків трипільців в етногенезі людності бронзового віку. Та попри все це можна з усією певністю твердити, що цілий ряд елементів трипільської культури — система господарства, топографія поселень, декоративний розпис будинків, характер орнаментальних мотивів розмальованої кераміки тощо — стали органічною належністю культури українського народу.

Археологія нерідко має справу також із проявом свосхідного ренесансу, коли ті чи інші традиції якогось стародавнього народу несподівано відроджуються на тій самій території через цілі історичні епохи. Наприклад, давньоруські камерні могили IX—X ст. мають далекі прототипи у культурах пізньобронзового й ранньозалізного віків, а за формою й орнаментикою посуд українського середньовіччя багато в чому аналогічний кераміці черняхівських племен II—V ст.

Глибинна закоріненість історичних традицій найчастіше виявляється в оборонному й житловому будівництві, поховальній обрядовості, прикладному мистецтві. Скажімо, слов'янські зооморфні фібули, давньоруські декоративні браслети-наручі, зміювики (медальйони із зображенням змії), вкриті художнім різьбленням кістяні й дерев'яні вироби, керамічні оздоблювальні плитки й інші вироби позначені безсумнівними впливами знаменитого скіфського звіриного стилю. Генетична спадковість добре простежується й у сфері духовної культури. Окремі її традиції сягають ще в епоху землеробського енеоліту, коли прашури іранців, слов'ян, греків і фракійців створювали образи патріархальних божеств. Скіфська ж епоха (VII—III ст. до н. е.), що характеризувалася особливо тісними контактами мешканців Лісостепу —

праслов'ян і повновладних господарів Степу — іраномовних скіфів, закрипила у слов'янському пантеоні форми божеств, близьких до іранських.

Важливим елементом суспільного життя будь-якого народу є державність — рушій процесів етнічної, культурної, економічної інтеграції населення. Тривалий час — не без впливів істориків Заходу — вважалося, що східні слов'яни нібито не здатні до державно-політичного саморозвитку, а отже, всі основні форми й інститути своєї державності вони запозичили від більш розвинутих сусідів — візантійців, хозар, норманів. Подекуди ця точка зору трапляється і сьогодні.

З цього приводу зауважимо таке. Як відомо, першою державою східних слов'ян була Київська Русь, утворена в IX ст. на базі ряду союзів племен. І на ранній, і на пізніших стадіях її існування на неї помітно впливали Хозарський каганат, Візантія, скандинавські країни. Заперечувати цього, звісно, не можна, але й не слід переоцінювати їхній внесок у державотворчі процеси на Русі. Необхідно пам'ятати: в Україні мали місце власні глибинні традиції політичного розвитку, започатковані ще в VI—IV ст. до н. е. Вони творилися античними містами-державами Північного Причорномор'я та Скіфською державою (з центром на Нижньому Дніпрі). Ясна річ, слов'яни — це не греки й не скіфи, тож не мають, вочевидь, рації автори історико-публіцистичних видань, котрі без огляду на расово-етнічні, мовні, релігійні та інші ознаки ведуть політичний родовід українства ще від скіфо-античних часів. Твердження щодо прямого генетичного зв'язку між цими двома різночасовими й різноетнічними політичними системами є невиправданим спрощенням. Але разом з тим не було б слушним узагалі заперечувати будь-який зв'язок між ними, бо ж попри всі згадані відмінності (і в першу чергу етногенетичні) і скіфська, й антична державності у процесі свого розвитку органічно входили в життя тогочасного корінного населення України й реально впливали на його суспільно-політичний прогрес.

У наступні історичні епохи традиції політичного розвитку на наших землях періодично відроджувалися сарматами, гунами, готами, до складу ранньодержавних об'єднань яких входили і слов'яни.

Підсумовуючи усе сказане, ще раз наголосимо: давня історія України становить не просту суму окремих подій і процесів, фактів матеріального життя тощо, а органічно самостійне, оригінальне культурне явище у світовій цивілізації. На кожному його хронологічному зрізі діяли загальностадіальні закономірності, але водночас постійними були й генетичні процеси автохтонного розвитку. Культуро- й етногенез стародавнього населення України відзначалися складністю й багатолінійністю. В ідеологічному, етнопсихологічному, філософському, життєдіяльному планах східний слов'янин, а відтак і українець — не одвічна біологічна й історична данність, а результат тривалої еволюції людського життя на наших землях, спадкоємець усіх попередніх народів, котрі спільними зусиллями витворили підвалини його специфічно-національного способу життя та світогляду. Саме під цим кутом зору ми й спробуємо розглядати весь матеріал у нашій рубриці.

Наостанок — ще одне зауваження. Широкі історичні узагальнення неможливі без постановки й розв'язання ряду конкретно-історичних проблем. У колі окреслюваної нами тематики це, зокрема — антропогенез і початок заселення території України; індоєвропейська спільність; скіфська державність; антична цивілізація; походження слов'ян; Київська Русь та ін. Незважаючи на досить високий рівень історичної інтерпретації наявних джерел, жодна із згаданих та подібних проблем не має поки що загальноприйнятого вирішення, а це спричинює додаткові складності при узгодженні різних точок зору на ті або інші факти історії українського народу.